

Inledning

Vad var, i biblisk kontext, en judisk kvinnas roll? Låt oss se, vad bl. a. *Ordspråksboken* säger i Kapitel 31, vers 25 – "Kraft och heder är hennes klädnad, och hon ler mot den dag som kommer; vers 26- " Sin mun upplåter hon med vishet, och har vänlig förmaning på sin tunga; vers 27- "Hon vakar över ordningen i sitt hus"; vers 28- "Hennes söner stå upp och prisa hennes sätt, hennes make likaså och förkunnar hennes lov"; vers 30- "Prisas må en hustru, som fruktar Herren".

Hilde Rohlén Wohlgemuth skriver i boken *Judiska kvinnogestalter* om den avgörande betydelse en judisk kvinna hade i familjen. Hennes funktion som maka och mor var självskriven – hon var navet. Det fanns lagar, som skyddade henne vid barnsöd, vid mannens bortgång, då hon blev änka (almone) eller övergiven. Kvinnan och mannen hade olika livsuppgifter. Hon trädde åt sidan för honom, som skulle ägna sig åt studier av de heliga skrifterna, speciellt Talmud. Själv axlade hon en ofta tung försörjningsbörda. Många kvinnor kände sig trygga och respekterade i sin roll, andra måhända otillfredsställda. För unga flickor i judiskt-religiösa familjer var möjligheter till högre utbildning begränsade och för många av dem kändes detta kvävande. Omvärldens syn på en gift judisk kvinna som "hemmaslav" och mannen som "lättjefull", bedjande och läsande, har ofta varit kritisk och fördömande. Det är emellertid viktigt att framhålla, att judiska kvinnor gått ut från "hemmets port" till offentligheten och där agerat som affärskvinnor inom handel och bankväsen, tryckerier, som ägare av jord och egendomar. R.Wohlgemuth påpekar också, att det framträdde Talmudlärda kvinnor och så kallade firzogerin, böneledare i synagogans kvinnoavdelning. Vidare framhåller hon, att under olika tidsperioder och på olika platser i världen kom judiska kvinnor att bli kända inom konst, litteratur, vetenskap och politik.

Under mina studietidstermin i jiddisch-språk och litteratur, har många verk av framstående personer inom olika områden blivit synliggjorda och av mig omfattats med stort intresse, stor nyfikenhet och glädje.

Presentation. Frågor

Två kvinnor från den askenasiska världen, i Tyskland och Polen, har fångat mitt intresse och nyfikenhet. De skriver om sina liv i memoarer och självbiografi med fiktiva inslag. Vad hade för avsikter med sitt skrivande? Vad utmärker

deras verk? Vad är speciellt och vad är allmängiltigt i deras verk? Hur stor är deras plats i judisk litteraturhistoria?

Vi får följa dem båda från tidig ålder till mogna, gifta kvinnor och lära känna deras föräldrar, uppväxtmiljö, religiösa påverkan och tankar. Låt mig kalla detta den "inre miljön" - den mentala. Även den "yttre, fysiska miljön", det samhälle de lever i, de historiska händelserna, formar dem till de människor de blir och de verk, som de skriver.

Material

In på scenen träder först Glikl bas Judah Leib (dotter till Judah Leib), kallad Glikl Haml, även skrivet Glückel von Hameln (1645-1724). De källor jag använt är förutom R. Wohlgemuth även *Die Memoiren der Glückel von Hameln* av D.Kaufmann, *Die Memoiren der Glückel von Hameln* av B. Pappenheim med förord av V.Roggenkamf , *I marginalen* av N.Z.Davis , *Jiddischland* av S Schulman, *Words of Fire* av D.Katz och *Judiska kvinnogestalter* av H.R.Wohlgemuth

Levnadshistoria och tidshändelser

Lyssna till Glikls levnadshistoria i de sju böcker hon skrev!

Hon föddes 1645 i den fria Hansestaden Hamburg, men kom som treåring med familjen till det närbelägna Altona, när askenasiska judar utvisades från Hamburg. Fadern var köpman och aktad medlem av den tysk-judiska församlingen i Hamburg, dit familjen senare fick återvända. Även mormodern och modern var yrkesaktiva. De behärskade knyppelteknik och gjorde spetsar med guld-och silvertråd. Unga flickor togs emot som lärlingar. Redan tidigt fick Glikl insyn i kvinnlig hantverksskicklighet och affärer. Hemmet var kärleksfullt- det fanns vänner och bekanta i hennes omgivning

Mitt i den oro och osäkerhet, som yttre händelser i tiden bidrog till, fanns trygghet.

Altona kom 1640 under danskt välde, fick några år därefter stadsrättigheter av den danske kungen Fredrik III. Senare brändes staden ner av svenskar men återuppbyggdes. I Glikls andra bok beskrivs "den svenska vintern", då krig fördes mellan Danmark och Sverige. Då kom holländarna danskarna till hjälp- trots fred var förhållandet mellan danskar och svenskar inte så gott-----"pikin dokh ali tsait einir oif den andrin". Glikl hyste sympati för den danske kungen

Ute i Europa hade vid denna tid 30-åriga kriget avslutats 1648. Svåra massakrer utbröt i Polen vid kosackuppror under Chmielnitski –svenskinvasion ägde rum i Polen. Även messianismen¹ med Sabbathai Zewi som huvudaktör oroade människor i Glikls närhet. Hennes svärfar gav bort ägodelar och skickade lärar med livsmedel till Glikls familj. Här var Glikl vittne till tidshändelsen. Många ville bege sig till "det heliga landet"(rekommenderas kan romanen Satan i Goraj av I.B. Singer).

Glikls giftermål vid fjorton års ålder blev lyckligt. Hon prisade i andra boken sin man Chaim för hans fromhet och tålmod. Likaså gav hon uttryck för sin sympati för svärföräldrarna, speciellt svärfadern, som gjort starkt intryck på henne. Chaim var affärsman, köpte och sålde pärlor och guld, skaffade nya varor och var ofta ute på affärsresor över stora landområden kring Östersjön. Glikl skötte under tiden makens affärer hemmavid och även sina egna. Hon startade en strumpfabrik, gjorde affärer på börsen och besökte marknader. Som N.Z.Davis påpekar, gjorde Glikl och Chaim affärer med både judar och kristna och hon, affärskvinna från ett judiskt getto, visade i sina böcker, att det gällde att vara mer rädd om andras varor och affärer än om sina egna. Hon talade gärna om "oysher" och "koved", rikedom och ära. Oysher räknade hon i "reichstaler, reda pengar, som användes exempelvis vid hemgift. Att vara rik hade inget värde i sig men kunde vara till stor hjälp, om man behövde skydda sig och leva någorlunda tryggt. Ärlighet i "handel och vandel" var ett motto för Glikl. Kontakter med icke-judar gällde endast affärer. Dock hade Glikl till sin hjälp under sabbaten en kristen shabesfroy (kvinnlig hjälp).

Hur levde judar i början på 1700-talet i Tyskland? I boken *Judarnas historia* av H-B-Fürstenberg kan man urskilja två olika grupperingar, en förnämre med köpmän och leverantörer till olika hov. De kallades "Schutzjuden", skyddsjudar. De flesta var emellertid "tolerierade Juden", tolererade judar. Glikl fick en inblick i livet hos de båda grupperna, där den senare gruppen ofta utsattes för förordningar av förnedrande slag. Man fick t.ex. bara vistas på vissa platser under vissa tider. Glikl skriver i sina memoarer, att de ekonomiska förhållandena gradvis förbättrades för de fattiga. Hon kände bäst till livet i Altona, Hamburg och Metz och hade, mycket tack vare sina många resor och affärskontakter, kännedom om de tyska judarnas historia.

Chaims hälsa var ej den bästa. Resorna utgjorde en stor påfrestning. Kom därtill, att han inför vissa stora högtider fastade. Sena kvällar ägnades åt böner och läsning av de heliga skrifterna. Han dog i sviterna efter en fallolycka. Då var

Glikl fyrtiotre år och skulle sörja för familj och affärer. Hon klarade sin svåra uppgift i kraft av sin mentala styrka och djupa gudsförtröstan.

Orsaken till och syftet med memoarerna

Det var då, efter makens död, Glikl började skriva sina minnesanteckningar, som blev till sju böcker. Syftet stod helt klart-att för sig och sina barn och deras efterkommande ge en släktskildring av sin egen och mannens familjehistoria. "Yikhes"-härstamning", ansågs mycket betydelsefullt för judar. Sorgen och de dystra tankarna kunde kanske lindras, när hon om kvällarna skrev ned sina minnen. Viktigt var, att ge ett varmt, kärleksfullt porträtt av maken och fadern Chaim. Glikl skrev på västjiddisch, ett språk, som senare dog ut(se Words on Fire av D. Katz,sid.140). Mellan 1690 och 1719 skrevs böckerna.

Förhållandena förändrades för Glikl. Hon sörjde fortfarande för affärer, barnens framtid och giftermål. Vid femtio års ålder gifte hon om sig, av ekonomiska skäl, med en bankir Cherf Levy, änkeman med barn. Flytten gick till Metz. Hennes skrivande fick vila. Det nya livet blev svårt. Mannen gick i konkurs och även en stor del av hennes förmögenhet gick förlorad. Redan tidigare hade hon planer på att flytta till "det heliga landet", men hennes insatser behövdes på hemmaplan. Om detta skrev hon i sin sjätte bok. Efter den andre mannens död bosatte hon sig i dottern Esthers hem. Då hade originalversionen av hennes anteckningar gått förlorad, men ett manuskript fanns kvar och en kopia i familjens ägo. Hennes återupptagna skrivande avslutades med den sjunde boken.

Vad innehåller då de sju böckerna?

Glikl ger läsaren en utförlig, personlig levnadsbeskrivning, som hon vill berätta på "rätt tid och rätt plats". Det är händelser i familjen och släkten, såsom födelse, bröllop, död, sjukdom, motgångar och glädjeämnen. Tidiga äktenskap, vilket var vanligt i judiska familjer under 1600-talet, ansågs fördelaktigt. Det unga paret kunde då tidigt lära av föräldrar vad som krävdes i ett förhållande. Detta kunde ske smidigt och var ekonomiskt fördelaktigt genom att de unga fick bo något år hos föräldrarna, s.k. kest. Både Glikl och Chaim hade bott som gifta hos respektive föräldrar något år. Bröllop krävde stora utgifter och arrangemang, då släkt och vänner kom tillsammans från olika platser. Glikl hade stark familjekänsla, var kärleksfull mor men kunde också tillhålla barnen.

Hon gav dem ett känslofyllt porträtt av deras far -"han var den bästa make och deras äktenskap det lyckligaste i världen".

De stora högtiderna hölls i ära. Religionen gav trygghet och gemenskap med församlingen, även om det ibland förekom stridigheter medlemmarna emellan. Till ovan personliga vittnesbörd gav hon inblickar i det ekonomiska, sociala och kulturella livet och historiska händelser i sin samtid (se sid.2).

Glikl skriver ofta om sina sorger, bekymmer och lidande, som hon utsätts för i livet. Hon erkänner sig syndig, vänder sig till Gud och ber om råd och hjälp. Ställer många "Varför"? - tycker, att livet behandlat henne orättvist i mycket, i synnerhet Chaims bortgång.

Hennes klagan rör sig i biblisk kontext, åberopar ofta Jobs lidanden, som berör henne mycket. Hon förstår inte alltid Guds ingripande-icke ingripande. Gud lyssnar men ger inga svar. Då får Glikl finna sig tillrätta och inse människans oförmåga att förstå hans vägar och ta emot lidandet. Hennes ifrågasättande och dialog med Gud påminner om en annan gestalt i jiddischlitteraturen. Vem? Jo, Tevje der milchiker, av Sholem Aleichem .

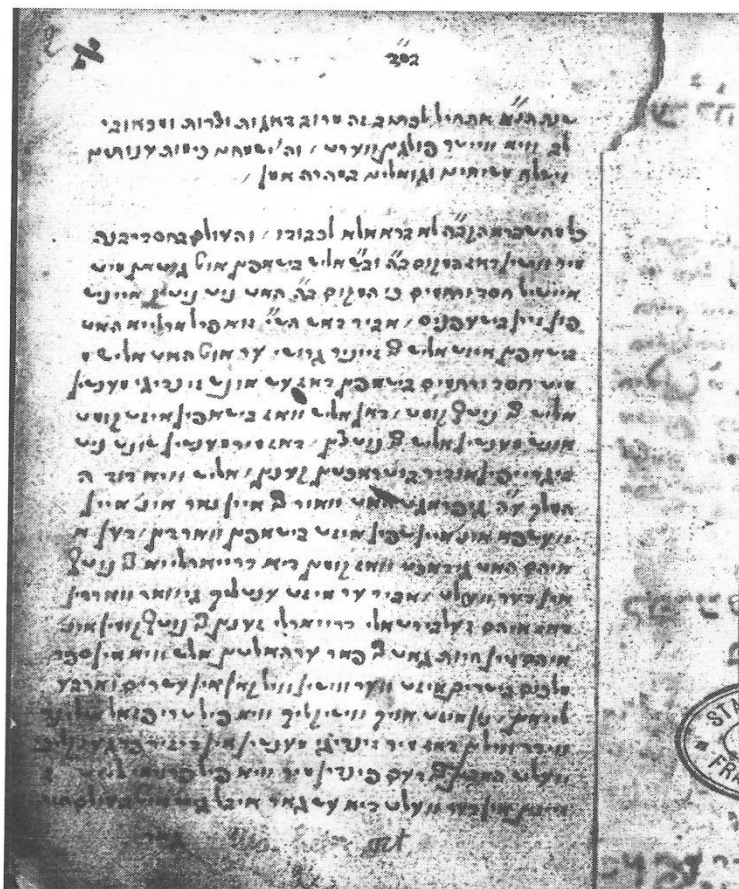
Glikl visar sin skicklighet i att fortsätta den judiska berättarkonsten.

Dispositionen i minnesanteckningarna är upplagd på ett kronologiskt sätt- händelser i den nära familjekretsen från 1600-talets mitt till början av 1700-talet.

De sju böckerna anger människans levnadslöpp(beräknat till sjuttio år).Glikls levnadshistoria följs ofta av ganska långa berättelser, gärna i sagoform och fabler för att tydligt framhäva vad hon vill förmedla och få läsarna(här barnen) att reflektera över och dra lärdomar av. " Hir bej izt ajn hipsch majse". Så kan hon uttrycka det. Personerna i berättelserna är ofta kungar, prinsar, furstar och lärda. Etik och moral får stor plats. Ett exempel är berättelsen om en fågelfar och hans tre ungar. Vem tar ansvar för vem?- en historia om den gamla och unga generationen. Läs den gärna!

Utdrag från första och sjunde boken följer. Se också de inledande styckena i hennes memoarer, här mer självbiografiskt, på västjiddisch. Sidan 6.

Glikl bas Judah Leib

De inledande styckena i Glikl bas Judah Leibs självbiografi, i en avskrift gjord av sonen Moses Hamel.

-År 1691 börjar jag skriva detta.....

Hon skriver om hjärtesorger, nöd och det som skall komma --- men Gud skall snart sända förlossaren Messias. Vidare framhåller hon Guds nåd och barmhärtighet mot "oss syndiga människor." Sedan vänder hon sig till dem boken är avsedd för, "mina kära barn". Strax kommer en berättelse om en drunknande, som får ett rep utkastat och kan räddas. Hon utvecklar historien till att skriva om synd, skuld och straff men också om bättring, bot, bön och allmosor. Till slut skall Gud skicka Messias

Den sjunde boken

-Nu vill jag med Guds hjälp börja den sjunde boken. Hon fortsätter skriva om maken, barnen, släktingar och församlingen, där det ibland förekommer stridigheter.

Den sjunde boken avslutas med en bild.

”Gud vare lovad. Amen”.

”Im Monate Nissan 1719 ist eine Frau an der Mosel gestanden und hat Geräte gesäubert, in der Nacht ungefähr um 10 Uhr. Da ist es hell wie bei Tag geworden und die Frau hat in den Himmel gesehn. Der Himmel ist offen gewesen als wie ein.....und Funken sind davongesprungen, und danach ist der Himmel wieder zugegangen, als wenn einer einen Vorhang zugezogen hätte und es ist wieder ganz finster geworden.

Gott---er sei gelobt---soll geben, dass es zum Guten sein soll. Amen
(aus dem Jüdisch-Deutschen von Bertha von Pappenheim).

En kvinna står vid Mosel och rengör redskap. Det är kväll men plötsligt ljusnar det som på dagen. Himlen öppnar sig och gnistor hoppar ut---så sluts himlen igen, som om någon dragit för ett draperi---allt mörkt igen.

Här ett utdrag på västjiddisch från D.Kaufmanns bok, *Die Memoiren der Glückel von Hameln*, sidan 333. De åtta sista raderna är översatta till tyska och svenska, se ovan.

דיזין אריכות הגלות ארליזין זאל אמן ואמן, קאן עש בעו"ה
 נירגינין אנדרשט אויף אויז ליגין אליש אודות החטאים דאש
 גישעהן זיין אן חג שמחות התורה תע"ה דאז אויז גיהויבין
 זיין אלי ס"ת כנהיג, גם לאהר דאז מאן שבעה ס"ת על
 השולחן גישטאנדין האט זיך איין גישלעגש מן נשים אן
 גיפאנגין אונ' בעו"ה אייניר דען אנדריין דיא שליאייר פום
 ראש גריסין דאז זיא בעזרת נשים זענין באר האפטיג
 גישטאנדין, משום זה דיא מאנין ג"ב אין דער מאנין שול יחדיו
 אן גיפאנגין צו צענקין אונ' צו שלאגין, הגם דאש הגאון
 הגדול מהור"ר אברהם בקול רם גיצעקנת בתרם מאן זאל
 שטיל זיין אונ' ניט ווייטיר מחלל י"ט זיין אביר דאש האט
 אליש ניקש גיהאלפין, אלזו אין דער אייל הגאון אב"ד הנ"ל
 אונ' הקציני' פרנסים אויז דער שול גנגין אונ' גימאכט
 וואז איין אידריר זיין עונש זיין זאלי.

ניסן תע"ט איזט איין אשה אויף דער מויל¹) גישטאנדין
 אונ' כלים גיוויבירט בייא דער לילה לערך אום י' אוהר
 איזט ניווארדן העל אליש וויא בייא טאג האט דיא אשה
 גיזעהן אין היטמל אונד דער היטמל איזט אופיק²) גיוועזין
 אליש וויא איין . . . אונ' פונקין זענין דאר פון גישפרונגין אונ'
 דער נאך איזט דער היטמל ווידר צו גיגאנגין אליש ווען אייניר
 העט איין פארהאנג צו גיצאנגין, אונ' איזט ווידר גנץ פינשמיר
 גיוורדין השי' ב"ה זאל געבן דאז עש לטובה זיין זאל אמן.

Stilen.

Stilen i böckerna är berättande, ibland resonerande och ifrågasättande. Ofta diskuterar hon med Gud, får inga svar, men han lyssnar, menar hon. Glikl livar upp innehållet, när hon avbryter resonemangen med inskjutna dialoger, som lättar upp och gör stilen ledigare. Till detta bidrar också presensformen och den direkta anföringen

Gåtor förekommer ibland, vilket kan göra läsningen spännande.

Glikl börjar gärna en berättelse med "alltså, nu, efter det, så, på den tiden, det var en gång",---precis som i en saga.

Ofta riktar hon sig, enligt avsikten med boken, till "mina kära barn; nu kära barn".

Stående uttryck och utrop är vanliga såsom ”välsignat vare hans namn, välsignat vare hennes minne, må hon vila i frid, Gud vare lovad, med Guds hjälp, nebbich, stackare.”

Glikl har sinne för detaljer. Hon beskriver bland annat modet att bära långa guldkedjor i stället för juveler. Hon lägger märke till unga portugiser, sefarder, som har ett grönt, brett sidenband runt midjan. I tredje boken skriver hon om förväntningarna inför Schabse Zwis ankomst. Det är som en kvinna, som sitter på sin förlossningsstol, skall till att föda, uthärdar all smärta för glädjen med det kommande barnet. Ingenting kommer, ingenting händer---hon hör bara en vind. Så har också Israels folk suttit på födelsestolen och hoppats efter mycken botgöring, bön och allmosor, men bara en vind drog förbi.

Detta är även en fin bild av förhoppningar och väntan(bok 3).

Berta Pappenheims översättning till tyska , Die Memoiren der Glückel von Hameln aus dem Jüdisch-Deutschen, är inte svårläst.

Hur beläst var Glikl?

Glikl gick som barn i cheder², blev bekant med böcker på jiddisch(tajtsch). De s.k. tkhines, bönböcker och Tsenerene, Tse-enah u-réénah,³ kvinnornas bibel, var skrivna på jiddisch, kvinnorna vardagsspråk. En annan uppskattad bok var den kända Maysebukh⁴ med berättelser och fabler. En bok med ordspråk, Brantschpigel och en del moraliska skrifter kände hon också till och naturligtvis sådana med kvinnans hushållsplikter Ajn Schojn Fraun Buchlajn, enligt N.Z. Davis. Denna påpekar också, att Glikl med stor uppfattningsförmåga tillägnat sig hebreiska, som hon blandade med jiddisch. Även tyska, som behövdes vid affärskontakter med tyska handelsmän, behärskade Glikl och måhända en del hebreiska. I judisk kultur uppfattades hebreiska som männens språk, kvinnornas var jiddisch. Deras böcker trycktes i ett särskilt typsnitt, Vajber Tajtsch, en kursiv, hebreisk skrivstil, som Glikl använt bl.a. för sina affärskontrakt. Detta snitt, använt för jiddisch, ansågs kvinnligt. Loshn-koydesh⁵ hade Glikl säkert hört i predikningar. Hon blandar ord från hebreiska i sin jiddisch. Många av hennes citat kommer från Talmud⁶ och olika delar av Gamla Testamentet. Kanske kände hon också till Kabbalah. Glikl använder ordet tajtsch både för jiddisch och för den talade tyskan, enligt Davis.

Som helhet skrev Glikl utförligt om sitt liv, sina personliga tankar och reflexioner i en autobiografisk kontext. Berättelser och anekdoter vävdes in och gav hennes anteckningar en litterär prägel, allt genomsyrat av hennes religiösa övertygelse. Hon genomförde detta på ett eget sätt, betonade och förstärkte

det hon ansåg viktigt. Dessutom ville hon skapa stämning och accentuera viktiga frågeställningar.

Hur har vi fått tillgång till Glikls memoarer?

Glikls son, Moysé Hamel, ägde en kopia av manuskriptet. Forskaren David Kaufmann lyckades få tag på denna och trycka den på jiddisch 1896 under titeln *Zikhroynes mores glikl hamil, Die Memoiren der Glückel von Hameln*. Noteras kan, att originalversionen av Glikls anteckningar saknade titel.

Berta Pappenheim gav 1910 ut en tysk översättning av Glikls skrift och 1944 kom en nyttgåva av Pappenheims översättning, *Die Memoiren der Glückel von Hameln* med förord dels av Pappenheim från 1910 dels av Viola Roggenkamp.

Sammanfattning och diskussion.

Så kvarstår då bilden av en hängiven, kärleksfull hustru och mor. Tillika är hon en driftig, aktiv yrkeskvinna, rastlös, men med bågge fötterna på jorden, organiserar och arrangerar, en modern logistiker. Den andliga dimensionen bottenar i hennes förankring i religionen. Förtröstan på Gud ger henne styrka i både "handel och vandel". Glikl förefaller mycket speciell. Enligt B.Pappenheim är Glikl ett exempel på en kvinna, som förkroppsligar det värdefullaste i ett kvinnoliv. Glikl är också en företrädare för den kvinnobild, som Ordspråksbokens kapitel 31 uttrycker i min inledning

Det allmängiltiga, som kan utläsas ur hennes memoarer är frågeställningar vi kan finna i både religiösa, filosofiska och skönlitterära verk---det är tankar vi alla brottas med.

ont och gott; skuld, synd och straff; förlåtelse och nåd; glädje och sorg; liv, lidande och död; jordiskt och himmelskt.

Kan en bok, skriven för flera hundra år sedan, tala till en läsare av idag? Mitt svar är ja, absolut. Det är med stor undran och beundran jag tagit del av Glikls memoarer i den tyska översättningen. Var fick hon sina krafter från? För oss sentida, både kvinnor och män har hon bevisat möjligheten, utmaningen och genomförandet av en arbetsprestation av stora mått. Hon var självständig, hängde inte upp sitt liv på manligt beskydd. Hon förenade både handlingskraft och andlig rörlighet---ett liv med innehåll. Trots orostider och en utsatt position

som judisk gettokvinna i Tyskland under slutet av 1600-talet och början av 1700-talet lyckades hon med en svår livsuppgift. Detta kan vi läsare, som memoarerna ej var avsedda för, ta del av. Stor hjälp hade Glikl i sin förtröstan på Gud.

Idag har vi kanske andra gudar.....

חמשה חומשי תורה

בלשון אשכנז
בנוח ציון

צאנה וראתה

בעטרה שיעור לכל מי שירצה בחכמה האמיתית הנה חמשה חומשי תורה
 האמיתיים ולקט אחר הקלרים זהות הנה וזהה הנה בארשיים במקוריה
 בדברי רש"י והראובן רבינו בחיי ובתנאים בלשון אשכנז ובלשון ארם ובלשון
 אפרסיים טבול פרישה ומרשה את כל דברייהם הקדושים יחד אפסט
 הקרוב לאלו והעלה בהבורו הנה בלשון אשכנז ובהיות שתועלת הבור הנה
 בידר טות וידר עני אנושיים נשים שאלו ארבע אפסט (הבין דברי
 אפסט) אלהים חיים באופן קונולו ושרם אשר ילם (אור כבר ילם טבעו בעלוק
 והללוהו בסגרים ובראות טחן הספר בטולו ובקשהו וישו ררך בקשה
 ואף טולו חסדו כטולו דאי לרגעו היירן מולתיה אי טטולו והטפסיס
 ער הנהן גאורתי אלוות רענן וכשתתי יליה ההדרן חניב בעני הכל
 ואירתי למה לקדמה נשים לקניית לאות טואבת חרות לטאנע
 ולהבין את דבר ה' :

נרפס באמשטורדאם
בבית עטמאל בנבגשה

ינה ארין אל
קקט

טט כואות
408.
266
1648.
Amsterdam
1648.

Pentateu-
chus Hebrae-
Germanicus